

צביעה לשמה ודם חלזון בתכלת של מקדש

כבר עמדו המפרשים על התמיהה הגדולה בדברי הרמב"ם בהלכות כלי המקדש (פ"ח הלכה יג), שלא הוזכר בהם שצביעת התכלת לכגדי כהונה ולפרוכת שבמקדש צריכה להיעשות בדם חלזון ולשמה, בדומה לתכלת של ציצית, אלא סתם את דבריו וכתב: "ותכלת האמורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כעצם שמים שהוא פתוך מן הכוחל". התמיהה מתחזקת ביתר שאת בדבריו בהלכות ציצית (פ"ב הלכות א-ג), שבהם הוא מדגיש, חזור והדגש, שהצביעה בדם חלזון והצביעה לשמה הן בתכלת של ציצית בלבד:

תכלת האמורה בתורה בכל מקום היא הצמר הצבוע כפתוך שבכחול, וזו היא דמות הרקיע הנראית לעין השמש בטהרו של רקיע, והתכלת האמורה בציצית צריך שתהיה צביעתה צביעה ידועה שעומדת ביפיה ולא תשתנה וכל שלא נצבע באותה צביעה פסול לציצית אע"פ שהוא כעין הרקיע, כגון שצבעו באסטיס או בשחור או בשאר המשחירין הרי זה פסול לציצית ...

כיצד צובעין תכלת של ציצית, לוקחין הצמר ושורין אותו בסיד ואחר כך מכבסין אותו עד שיהיה נקי ומרתיחים אותו באהלא וכיוצא בו כדרך שהצבעין עושין כדי שיקלוט את העין, ואחר כך מביאין דם חלזון והוא דג שדומה עינו לעין התכלת ודמו שחור כדיו ובים המלח הוא מצוי, ונותנין את הדם ליורה ונותנין עמו סממנין כמו הקמוניא וכיוצא בהן כדרך שהצבעין עושין ומרתיחין אותו ונותנין בו הצמר עד שיעשה כעין רקיע וזו היא התכלת של ציצית.

התכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה ואם צבעה שלא לשמה פסולה, והיורה שיש בה הצבע אם צבע בה מעט צמר לבדקו אם הוא יפה אם לאו נפסלה היורה כולה, אלא כיצד יעשה לוקח הצבע מן היורה בכלי קטן ומניח בו צמר שבודק בו ושורף את שבדק שהרי נצבע לבדיקה, ושופך הצבע שבכלי שבדק בו שהרי טעמו ופסלו, וצובע התכלת בשאר הצבע שלא נפגם.

בדברי הרמב"ם אלה מבואר, שלדעתו, ישנו הבדל ברור בין צביעת התכלת לציצית לבין צביעת התכלת למקדש, שבאחת דם חלזון וצביעה לשמה מעכבים ובשנייה אינם

מעכבים. כך העלו רבים מן המפרשים, כמו מרכבת המשנה (הלכות ציצית שם), בן ידיד (שם), תפארת ישראל (קופת הרוכלים, כללי בגדי קדש של כהונה), ערוך השולחן (הלכות כלי המקדש כח, י), עיר הקודש והמקדש (ח"ה עמ' מג), התעוררות תשובה (סי' רעט), עמק ברכה (ציצית ה), שלא כדעת מעשה רוקח ומשנה למלך בהלכות כלי המקדש (שם).

בנוסף לתמיהה - מניין לו לרמב"ם לחלק בין תכלת של ציצית לתכלת של מקדש, שלכאורה דבר אחד הם ומחומר אחד הם עשויים - יש להקשות על כך ארבע קושיות:

א. בתוספתא מנחות (ט, טז), המדברת בהלכות בית המקדש, מבואר: "תכלת אין כשרה אלא מן החלזון, הביאה שלא מן החלזון פסולה".

ב. בירושלמי כלאים (פ"ט ה"א) מובא: "ותכלת וארגמן ותולעת שני - מה שני תולעת דבר שיש בו רוח חיים, אף כל דבר שיש בו רוח חיים". כלומר, כמו שתולעת שני, שהשתמשו בה במקדש, באה מהתולעת, שיש בו רוח חיים, כך התכלת באה מדבר שיש בו רוח חיים והוא החלזון.

ג. במסכת שבת (עד ע"ב): "קשירה במשכן היכא הואי?... אלא אמר רבא ואיתימא רבי אילעי שכן צדי חלזון קושרין ומתירין". ופירש רב ניסים גאון שם: "זה חלזון היו צובעין בדמו תכלת".

ד. במסכת מנחות (מב ע"ב) מובא בעניין צביעת תכלת לציצית: "שמע מינה תלת: שמע מינה טעימה פסולה, ושמע מינה דבעינן צביעה לשמה, ושמע מינה טעמה פסלה. היינו טעימה פסולה היינו צביעה לשמה! אמר רב אשי: מה טעם קאמר, מה טעם טעימה פסולה? משום דבעינן צביעה לשמה. כתנאי: טעמה פסלה, משום שנאמר: כליל תכלת, דברי ר' חנינא בן גמליאל; רבי יוחנן בן דהבאי אומר: אפילו מראה שני שבה כשר, משום שנאמר: ושני תולעת". כלומר, צביעה לשמה בציצית נלמדת מצביעה לשמה בכגדי כהונה, שנאמר בהם "כליל תכלת", מכאן שיש צורך בצביעה לשמה גם בכגדי כהונה.

ניישב את הקושיות מן הסוף להתחלה.

על הקושיה הרביעית יש לומר, שאין למדים מבגדי כהונה, לדעת הרמב"ם, את הדין של צביעה לשמה, אלא את הדין של פסול טעימה. מכאן, שאין בכגדי כהונה פסול של 'לא לשמה', אלא פסול של 'טעימה', שהצביעה לשם טעימה ובריקה, הפסול שלה חמור יותר מצביעה ש'לא לשמה', כמו שפירש מרכבת המשנה (הלכות ציצית שם). וכן מצאנו לרמב"ם בהלכות טומאת צרעת (פי"א הלכה א), שכתב לגבי

שני תולעת שלוקחים לטהרת המצורע: "אם טעמו פסלו כצביעת התכלת", כלומר תכלת סתם האמורה בכל מקום, ולא דווקא תכלת של ציצית. ולפי זה, צריך לדחוק ולפרש שמה שכתב הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ג): "תכלת של ציצית צריכה צביעה לשמה, ואם צבעה שלא לשמה פסולה, והיורה שיש בה הצבע, אם צבע בו מעט צמר לברקו אם הוא יפה אם לאו, נפסלה היורה כולה", מחולק לשני חלקים. החלק הראשון, המדבר על צביעה לשמה, מתייחס לתכלת של ציצית בלבד, והחלק השני, המדבר על הצביעה לשם בדיקה, מתייחס לתכלת האמורה בכל מקום. אבל יש לתמוה, מדוע לא הזכיר הרמב"ם פסול צביעה לשם טעימה בהלכות כלי המקדש, אם לא שנאמר, שסמך על דבריו בהלכות ציצית ובהלכות טומאת צרעת הנ"ל, כפי טען כבר המשנה למלך (שם).

על הקושיה השלישית יש לומר, שאין להביא ראייה שדם חלזון מעכב בתכלת של מקדש מכך שבמשכן היו צדים חלזונות לצביעת התכלת, כי ייתכן שהשימוש בחלזון שם לא היה בתורת חיוב, אלא מנהג ודרך של אותם הזמנים, ואף ייתכן שבנוסף לחלזון, השתמשו שם גם בצבעים אחרים לשם צביעת התכלת. וכך תירץ קושיה זו הגר"ח קנייבסקי בפירושו למסכת ציצית (אות כ', ארגמן ד"ה אלא בחלזון).

הקושיה השנייה בנויה על פירושו של מהר"א פולדא לירושלמי (הביאו בפירושו נחמד למראה שם, המקשה קושיה זו). אך לפי פירושו של הר"ש סיריליאו שם, שפירש: "אף כל דבר שיש בו רוח חיים, ואם כן צבע התכלת והארגמן כולו צמר הבא מן החי", אין כל ראייה שהתכלת של מקדש באה מן החי, כלומר מן החלזון, כי אין הירושלמי מדבר אלא על הצמר שבתכלת שהוא "הבא מן החי", ולא על צבע התכלת עצמו.

כדי ליישב את הקושיה הראשונה, יש להבין תחילה מניין לקח הרמב"ם לחלק בין תכלת של ציצית לתכלת של מקדש. אכן נראה שחילוק זה מוכרח מתוך דברי הגמרא בכמה מקומות במסכת שבת:

אמר רב פפא: שבק תנא דידן בישול סממנין דהוה במשכן, ונקט אופה.
(שבת עד ע"ב)

שכן עני עושה פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה קדירה קטנה.
דכוותה גבי משכן - מבשלי סמנין לצבוע יריעות שחסרה מלאכתן,
עושיין פיטפוטי כירה קטנה לשפות עליה יורה קטנה. (שם קב ע"ב)

למאי חזי? - חזי לביזרא דקרא. דכוותה גבי משכן - שכן ראוי לקלח
אחד של סמנין. (שם קג ע"א)

מבואר בדברים אלו שהצביעה במשכן נעשתה על ידי סממנים ולא ידי דם חלזון. וכבר עמדו כמה מפרשים על הסתירה בין זה לבין הגמרא במסכת מנחות (מב ע"ב): "אמר ליה אביי לרב שמואל בר רב יהודה: הא תכילתא היכי צבעיתו לה? אמר ליה: מייתנין דם חלזון וסמנין ורמינן להו ביורה ומרתחינן ליה", שמבואר שם להיפך, שצביעת התכלת נעשית בדם חלזון ולא בסממנים בלבד. ותירץ בנחמד למראה על הירושלמי (כלאים פ"ט ה"א) שהסממנים המוזכרים במסכת שבת הם אותם הסממנים המוזכרים במסכת מנחות, הניתנים יחד עם דם חלזון. וכן תירץ בשו"ת התעוררות תשובה (סי' רפ).

אך, המעיין בדברי הרמב"ם בהלכות ציצית (פ"ב הלכה ב) יראה נכוחה, שהסממנים הניתנים ביורה כתוספת לדם חלזון אינם יכולים להיות אותם הסממנים שמדובר עליהם במסכת שבת. הרמב"ם כותב שם, שהסממנים הניתנים עם דם חלזון הם: "קימוניא וכיוצא בה כדרך שהצבעים עושים". ה'קימוניא' הוא אחד משבעת הסממנים שמעבירים אותם על הכתם המוזכרים במשנה, והוא מזוהה על ידי הרמב"ם בשני מקומות בפירושו למשנה (שבת פ"ט מ"ה; נדה פ"ט מ"ו) כ'מלח אלקלי'. זהו צמח בר (שנקרא היום מלחית אשלגנית, או לדעת ר"י קפאח - יפרוק זיפני), שמשמשים באפרו להפקת אשלגן, המשמש כחומר עזר לקליטת הצבע בצמר. לעומת זאת, הסממנים שמדובר עליהם במלאכת המשכן הם צמחים הנזרעים בידי אדם לשם הפקת צבע, ונעשות בהם מלאכות החרישה והזריעה, כמבואר בגמרא הנ"ל. וכן מובא במסכת שבת (עט ע"א): "ואילו בסמנין שאינן שרוין, תנן: קליפי אגוזים וקליפי רמונין סטיס ופואה - כדי לצבוע בהן בגד קטן לפי סבכה", ומן הסתם גם בסממנים של מלאכת המשכן כיונו לאלה המפורטים בגמרא זו.

אם כן, בדברי התלמוד הבבלי יש לנו מקור נאמן לדעת הרמב"ם שאין חיוב להשתמש בדם חלזון במלאכת המשכן והמקדש. וכיון שאין דברי התוספתא עומדים במקומם של דברי הבבלי, מובן מדוע לא הביא הרמב"ם להלכה את דברי התוספתא הנ"ל, הפוסלת תכלת שאינה מן החלזון למקדש ולבגדי כהונה. וכן, כיון שהחיוב של דם חלזון ושל צביעה לשמה בתכלת נזכרים במסכת מנחות הנ"ל בהקשר אחד, יש להקיש ביניהם ולומר, שכמו שהחיוב בדם חלזון הוא בתכלת של ציצית בלבד, כך החיוב של צביעה לשמה אינו קיים אלא בתכלת של ציצית בלבד, ולא בתכלת של מקדש.

אגב אעיר, שגם המעיין בפירוש רש"י למנחות הנ"ל יראה, שהסממנים המוזכרים שם אינם אותם הסממנים המוזכרים בשבת. הצריך (בייצ"א בלעז), המובא בדבריו כדוגמה לסממנים, אינו צמח, אלא סוג של מחצב מן האדמה, ואין בו

לא זריעה ולא שאר מלאכות השדה של ל"ט אבות מלאכות של שבת. מצד שני, אם נניח שבמשכן השתמשו בסממנים צמחיים כאיסטיס ופואה, עדיין צריך עיון ובדיקה האם כל המלאכות של עשיית הפת, כזורה ודש ואחרות, יש להן מקום בסממנים צמחיים אלה.